

Ярослав Федорук

**УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА УГОДА 1654 Р.
В ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ 50-Х РР. ХХ СТ.**

Переяславська рада 1654 р. була поворотним пунктом в історії Східної Європи, який на багато століть, впритул до сьогоднішнього дня, визначив напрямок соціокультурного і геополітичного розвитку великого слов'янського регіону. Це - історична подія, яка належить до тих, що мають діаметрально протилежні оцінки в суспільно-політичній думці і науці. Причиною цього є не тільки те, що до нашого часу дійшло дуже мало достовірних документальних відомостей про те, що саме відбувалося на Переяславській раді. Переяславську раду і той комплекс документів, що був вироблений протягом наступних трьох місяців, можна і треба оцінювати не тільки з формального боку за схемою "Жалувана грамота царя - підданство Богдана Хмельницького", але й з фактичного - якою була Україна після 1648 р., коли уклала з Московією угоду про підданство, заради чого ця угода укладалася з українського боку, і якою Україна стала після 1654 р.

Річ у тім, що на Переяслав можна дивитися з різних перспектив, щонайменше, з двох - з української та російської. З одного боку, чим мотивувався Богдан Хмельницький, приймаючи рішення про підданство московському царю і укладаючи з ним угоду про це підданство в результаті березневих переговорів українського посольства у Москві, як гетьман і українське суспільство оцінювали такий крок і який зміст у нього вкладали. З іншого боку, погляд Москви на Переяславську раду і на гетьмана як на нового підданого, зокрема. Такі дві перспективи не знаходили однакового тлумачення цієї події, починаючи з самого 1654 року, коли почалися відмінні інтерпретації угод між Військом Запорозьким і Московською державою щодо визначення пріоритетних напрямів війни з Річчю Посполитою: Богдан Хмельницький наполягав на поході на Львів для визволення всіх

етнічних земель з-під влади Речі Посполитої і включення їх в адміністративний устрій Війська Запорозького, Олексій Михайлович - на продовженні традиційної від другої половини XVI ст. політики Москви, скерованої на вирішення північно-балтійської проблеми, а як програми *minimum* - повернення Смоленська і земель, втрачених в результаті Поляновського миру 1634 р.

В українській науці 90-х років XX ст. з'явилося дуже багато праць, присвячених державотворчій діяльності українського гетьмана. При цьому національно-державна ідея Богдана Хмельницького часто або надмірно перебільшувалася або надмірно применшувалася. Наприклад, у питаннях, коли йшлося про політичну програму гетьмана на початку повстання, про те, чи було політичною помилкою Хмельницького, що восени 1648 р. він вивів козацькі війська з Галичини і не запровадив тут свою адміністрацію, і т. д. Загалом же ця тенденція в українській історіографії виставляла на другий план той істотний факт, який був наріжним каменем усїєї історії Хмельниччини, - боротьба з Польсько-Литовською державою. Спочатку - за вузькостанові козацькі інтереси, пізніше - за інтереси загальнонаціональні. Державотворча діяльність гетьмана, чи, інакше кажучи, політичні плани, скеровані на проголошення Війська Запорозького, за тодішньою термінологією, удільним князівством, була похідною від його боротьби з Яном Казимиром.

І тут важливо підкреслити, що Богдан Хмельницький ніколи не був самодостатнім у міжнародних відносинах, себто за десять років боротьби з Польщею він, за незначним винятком, не міг проводити власну зовнішню політику так, щоб нав'язувати свої інтереси союзникам, основними з яких були до 1653 р. кримські татари, після 1654 р. - Московська держава. У своїй діяльності гетьман завжди озирався на союзників, і це приводило або до великих перемог (перші битви 1648 р., під Батогом у 1652 р. та ін.), або до великих поразок (під Берестечком у 1651 р., похід корпусу Ждановича на Польщу у 1657 р. та ін.). Саме через те, що Богдан Хмельницький не міг нав'язати татарам і Москві свої правила військової боротьби, пояснюється той факт, що переважна більшість воєн в роки Хмельниччини велася на українській території, і це приводило до запустіння краю, винищення

людності та загального послаблення України у другій половині XVII ст.

Виходячи з цього, дуже добре вимальовується науковий погляд на Переяславську раду як на спробу Богдана Хмельницького використати форму підданства, щоб в особі Москви знайти надійного союзника у боротьбі з поляками.

В українських тогочасних політиків до 1654 р. уже був попередній досвід подібних взаємин з Османською Портою, через яку гетьман шукав впливів на кримського хана. Не був такий характер політики чимось особливим для тієї епохи, і навіть для діячів, які підтримували відносини з Військом Запорозьким. Стефан Георгіца, наприклад, через розмови про підданство Молдавії Москві шукав у 1654 р. впливів на козаків і т. д. Та й самі сучасники Хмельницького з польського боку розцінювали українсько-московський союз саме як військово-політичний альянс. Так, на переговорах під Вільном у 1656 р. польські комісари говорили московським послам, що переговори Богдана Хмельницького і Карла Густава, які велися влітку-восени 1656 р., загрожують зміні протекції українських козаків з московського царя на шведського короля, як це сталося зі зміною протекції Війська Запорозького у 1654 р.

Московський погляд на Переяславську раду також вбачався досить чітким. Для Олексія Михайловича приєднання українських земель ішло в руслі розвитку московської теорії III-го Риму. За Україною визнавалося право самостійно вести зовнішню політику (хоч з деякими обмеженнями щодо турецького султана і польського короля), себто московський цар змушений був визнати Україну суб'єктом міжнародних відносин на тогочасній карті світу (і цей історичний факт підкреслювали майже всі російські історики-правники). Однак Богдан Хмельницький не був в опінії Москви ніким іншим, а лише підданим і "холопом" царя, що було згідно з тогочасною політичною культурою російського самодержавства. Тому й умови, на яких Україна піддавалася у 1654 р., вироблялися не як умови двох рівноправних сторін, а як договір підданого і протектора, згідно з яким кожна зі сторін брала на себе конкретні обов'язки одна стосовно іншої. І тому, що від самого 1654 р. Москва взяла курс на інкорпорацію

України та на поступове обмеження тих прав, які гарантувалися т. зв. "Березневими статтями", кожне наступне підтвердження цих статей між московськими воєводами і новими гетьманами відбувалося з додаванням нових пунктів і умов, які зміцнювали московські порядки в Україні.

Оскільки до 1654 р. Хмельницький *de jure* не був незалежним правителем, а залишався підданим польського короля, то, згідно з тодішнім дипломатичним етикетом Московської держави, форма укладання такої угоди з Україною не могла бути інакшою, ніж та, яку Богдан Хмельницький застосовував у попередніх взаєминах з польським королем. Через це українське посольство Самійла Богдановича-Зарудного і Павла Тетері везло з собою до Москви цілий пакет документів Зборівського договору 1649 р., а сама процедура в Москві не дуже відрізнялася від тої, яка застосовувалася Яном Казимиром під Зборовим: було вироблено 23 пункти умов, на яких Україна погоджувалася прийняти підданство Москви, на що дано відповідь з 11 пунктів, у яких вимоги Війська Запорозького в основному задовільнялися з незначними змінами, і жалувану грамоту царя гетьманові й всьому Війську Запорозькому про підданство.

У російській та українській науці такий двоякий погляд на Переяслав приводив до крайнощів. Так, з боку великодержавної російської науки, при повному ігноруванні фактичного боку українсько-московських документів за січень-березень 1654 р. та історичного контексту Хмельниччини 1648-1657 рр., бралася лише їхня формальна сторона. Звідси робився хибний висновок, що ніякого договору не було і не могло бути, а цар як самодержець лише пожалував односторонньо гетьмана і Військо Запорозьке своєю грамотою на "вічне" підданство. З українського боку, натомість, не витримують критики інші крайнощі, зокрема, теорії окремих істориків-правників про те, що угода 1654 р. укладалася в Переяславі і Москві рівними контрагентами, або що Україна на період 1654 р. була не лише фактично, але й юридично незалежною державою.

* * *

Інтерес до теорії давнього міжнародного права пробудився у наукових колах Росії в останніх десятиліттях ХІХ - на початку ХХ ст.

Найголовнішими осередками досліджень стали Московський, Санкт-Петербурзький і Дерптський (Юр'ївський) університети. У цей час з'являються імена істориків-правників, які своєю діяльністю закладали цілі правничі школи в Росії. У їхніх дослідженнях про теорію міжнародного права найбільше відчувалися впливи німецької та французької історіографій XIX ст., і це було характерною рисою російської науки того періоду, яка робила свої перші кроки в цій галузі. Для російських порівняльних досліджень не вистачало опублікованих джерел з міжнародного права, що компенсувалося використанням збірників хартій, грамот і міжнародних угод, виданих у Німеччині або Франції. На російську мову перекладалися дослідження відомих правників (одні з найкращих - Г. Єллінека, Ф. Ліста та ін.¹), укладалися хрестоматії західноєвропейської літератури до предмету або збірники, де праці істориків просто резюмувалися у короткому викладі. "Інтерес до юридичних наук, - зазначалося в передмові до одного з них, - а, зокрема, також і до науки міжнародного права, без сумніву, все більше розвивається в центробіжному напрямку, проникаючи з тиші вченого кабінету в широкі верстви зростаючого суспільного життя"². Власне, в контексті теорії міжнародного права російські історики намагалися простежити історію провінцій Російської імперії, визначивши для них в історичному розвитку правові норми відносин з московським урядом.

У такому контексті зацікавлення російськими істориками Україною, а, зокрема, правовою оцінкою рішень Переяславської ради 1654 р., не було винятком - радше найхарактернішим прикладом, поряд з Великим князівством Фінляндським і Царством Польським, приєднання до Росії фактично незалежної держави, якою стало Військо Запорозьке після шести років війни з Річчю Посполитою. Досвід міжнародного права у цій ситуації давав унікальні можливості для дослідження в історичній ретроспективі. Так, непевність юридичних формулювань між українським гетьманом і московським царем не приводила істориків до одноставності при оцінці січнево-березневих домовленостей 1654 р. Історики піддавали аналізу всі можливі форми взаємин двох держав, вироблені теорією міжнародного права - персональну унію, васалітет, реальну унію, інкорпорацію, автономію, неповну інкорпорацію та ін.

Одним з перших і найвпливовіших на дальші дослідження істориків права, який підняв питання юридичної оцінки українсько-московських домовленостей, напевно, слід вважати Василя Сергеевича. У своїй праці "Лекции и исследования по древней истории русского права" дослідник підкреслив, що Україна не була приєднана до Московської держави шляхом анексії, як, наприклад, це сталося з Тверрю або Рязанню. Історико-правовий аспект українсько-московської угоди 1654 р. В. Сергеевич оцінював, як персональну унію. За істориком, на момент присяги царю Україна виборола свою незалежність і продовжувала існувати як незалежна держава після її приєднання до Москви - зі своїм військом, територією, адміністративною владою і правом вести міжнародні відносини з іншими державами. "Малоросія, - писав дослідник, - не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві, з його нащадками. Це випадок персональної унії на основі обрання. Але з огляду на те, що було обрано царя з його нащадками, то унія повинна була продовжуватися до того часу, доки буде продовжуватися рід Олексія Михайловича"³.

Проти теорії персональної унії виступив проф. Микола Коркунов. Його аргументи полягали в тому, що найголовнішою умовою персональної унії є абсолютне функціонування єдиного правителя на території об'єднаної держави. У випадку ж з Україною ми маємо приклад, коли влада й надалі здійснюється гетьманською адміністрацією. Як і В. Сергеевич, М. Коркунов наголошував на тому, що Богдан Хмельницький навіть після приєднання до Москви мав право вести закордонні взаємини з державами. Особливість України, за автором, виражалася, головним чином, у тому, що "...вона мала окремого правителя в особі гетьмана, який навіть користувався правом самостійно вести міжнародні взаємини. Малоросія не була стосовно Росії у рівноправних взаєминах. Російський цар своєю особою не об'єднував дві окремі державні влади, але малоросійський гетьман підкорювався йому як вищому володареві. Це явно васальна залежність, а не персональна унія"⁴.

Невдовзі після виходу в світ монографії М. Коркунова його думки про васальну залежність України від Росії після Переяславської

ради підтримав видатний історик Венедикт Мякотин, який протягом багатьох років друкував окремими зшитками свою основну працю "Очерки социальной истории Малороссии XVII-XVIII в." у петербурзькому щомісячному літературному, науковому й політичному журналі "Русское богатство". У 1894 р. автор виступив проти аргументації прихильників теорії персональної унії, зазначаючи, що васальна держава - це правильніше означення України стосовно Москви після 1654 р. Б. Хмельницький брав на себе васальні обов'язки перед московським царем, рівночасно зберігаючи широку внутрішню автономію і соціальний устрій.

Зупиняючись докладно на дискусії Г. Карпова з М. Костомаровим про договірний характер актів 1654 р., В. Мякотин підтримав великодержавний погляд першого про те, що насправді ніякого договору не було, а умови, укладені в Москві, мали "...форму не скріпленого двома сторонами договору, а одностороннього пожалування - царських жалуваних грамот і царських же резолюцій, накладених на просительні статті гетьмана". Однак автор не стоїть на цій позиції так категорично, як його попередники - Г. Карпов і П. Куліш. В. Мякотин відділяє зовнішню форму актів 1654 р. від реальної ситуації, що склалася: "Відірвавшись від Польщі, Малоросія не просто перейшла в підданство Московської держави, - зазначав автор. - Вона або, точніше кажучи, її тодішній уряд поставив при цьому низку умов, які й були прийняті її новим государем; тільки прийняття їх не було взято в форму не договору, а пожалування".

Інший дослідник права Михайло Дьяконов у своїх "Очерках общественного и государственного строя древней Руси: (До конца XVII века)" висловився проти обох цих теорій. Історик звернув увагу на те, що персональна унія передбачає тимчасове з'єднання двох держав. Однак у жалуваній грамоті йдеться не про тимчасове з'єднання України і Москви, а про вічне. "Ці вислови засвідчують, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну службу і про вічне підданство, себто всім государям, хто б вони не були", - зазначав дослідник⁵. Крім цього, українсько-московський договір не міг мати також і васальний характер, бо васалітет передбачає присягу народу не сюзеренові, а своєму правителеві-васалові - між народом васальної

держави і сюзереном не має бути безпосереднього зв'язку. Натомість, у випадку з підданством України було видно, що присяга здійснювалася народом безпосередньо московським боярам на ім'я царя⁶. З типів державних об'єднань, що класифікуються у теорії міжнародного права, дослідник зупиняється на реальній унії, себто на такій унії двох держав під зверхністю одного монарха, яка обумовлюється договором з оборонною або іншою метою: "І якщо потрібно приєднання Малоросії підвести під який-небудь тип з'єднання держав, що визнаються сучасною теорією, - писав дослідник, - то потрібно швидше визнати приєднання Малоросії до Москви по "статтях Богдана Хмельницького" реальною унією"⁷.

Інкорпоративність як основу політики Московської держави, а пізніше Російської імперії визнавав інший історик права А. Алексєєв. У своїй праці "Русское государственное право" Росію він відносив до того типу держав, "...у яких приєднані частини зливалися з державою, що їх підкорила, втрачаючи свою самостійність". Тому Україну дослідник лише згадував у переліку інкорпорованих провінцій⁸.

Такими були основні концепції правового змісту українсько-московського договору в російській історико-юридичній літературі кінця XIX ст., які задали тон дальшому обговоренню цього питання. Основним недоліком цих досліджень було те, що юридична оцінка українсько-російських документів 1654 р. давалася без урахування загального історичного розвитку подій того часу.

На початку XX ст., новий поштовх для зацікавлення цією проблематикою дали події 1905-1906 рр. Першим дослідником, хто розглядав правовий аспект проблеми на історичному тлі, був професор петербурзької політехніки барон Борис Нольде, чий внесок у з'ясування юридичного боку справи є дуже вагомим. У першу чергу, дослідник зупинився на тому, що характер підданства України Москві було укладено на основі договору. Причому, за автором, усні домовленості уклалися ще в Переяславі, де В. Бутурлін мав взяти якісь зобов'язання від імені Москви перед Б. Хмельницьким. Ці зобов'язання стали основою для вироблення статей українського посольства: "Уважне прочитання офіційного статейного списку Бутурліна, -

читаємо у Б. Нольде, - переконає..., що насправді посла Олексія Михайловича ще в Переяславі дали деякі зобов'язання, які пізніше вилилися в остаточній формі в "пунктах", що були встановлені в Москві"⁹.

Далі дослідник справедливо критикує тих, хто заперечував договірність засад українсько-московських переговорів 1654 р. (у першу чергу, П. Куліша), зазначаючи, що оскільки Україна не була завойована Москвою, то "...єдиним способом приєднання був саме договір"¹⁰. Порівнюючи становище України з іншими провінціями Російської імперії - прибалтійськими країнами, Фінляндією, приєднаними від Польщі губерніями, Царством Варшавським та ін., дослідник доходить висновку, що приклад України став першим у Росії для формування обласної автономії, базованої на власному, а не дарованому державному праві¹¹.

У формальній стороні актів 1654 р. автор вбачає дві ідеї: з одного боку, статті Б. Хмельницького трактувалися царем, як його "милість" і "пожалування", а з іншого - характер документів свідчить, що це, без сумніву, був договір. На користь останнього твердження автор наводить низку свідчень про те, що сам московський, а пізніше петербурзький уряд визнавав підданство України 1654 р. договором¹².

Праця Б. Нольде мала дуже великий вплив на українську історичну науку. Розділ, присвячений українсько-московському договору, одразу було перекладено українською мовою і видано в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Через кілька років, 1915 р., здійснено було також французький переклад¹³.

Іншим видатним істориком, який спричинив значний вплив на історико-юридичну оцінку Переяславської ради, був учень Б. Нольде - І. Розенфельд, який висунув теорію неповної інкорпорації України на особливих умовах¹⁴. Дослідник зробив ще більший акцент, ніж Б. Нольде, на поєднанні історичного тла епохи з теорією міжнародного права. Наріжним каменем його дослідження є теза про те, що на час Переяславської ради 1654 р. Україна виборола свою самостійність у боротьбі з Польщею. Причому, ця самостійність існувала у 1648-1654 рр., а у 1654 р. Україна її втрачає¹⁵. Власне, цей момент, за автором, і свідчив про неповну інкорпорацію. І. Розенфельд визначив природу

цього складного юридичного типу об'єднання держав таким чином: "До здійснення акту інкорпорації ми бачимо дві держави і, як правило, в політичному плані одна сильніша, інша слабша. При інкорпорації однієї іншою - інкорпорована держава цілком втрачає свою державно-правову сутність... [...] Але якщо інкорпорована держава приєднується до іншої зі збереженням особливостей свого державного устрою, і якщо, втрачаючи свою міжнародну самостійність і незалежність, ця держава зберігає свою державно-правову самостійність, то ми маємо справу з неповною інкорпорацією"¹⁶.

Основними компонентами держави автор вважав (за Г. Єллінеком) єдину територію, єдиний народ і верховну владу¹⁷. "Боротьба з Польщею і повне її знищення, - робить висновки І. Розенфельд, - такою є незмінна задача Хмельницького; заради неї він укладає союзи і заради неї приймає підданство Москви"¹⁸. Як і інші російські історики-правники автор не піддає сумніву договірний характер українсько-московських переговорів¹⁹.

У той самий період у російській науці з'явилися дослідження, які різною мірою підтримували або заперечували висунуті вже теорії щодо приєднання України з погляду міжнародного права. Як зазначалося, досить впливовим осередком у Росії для розробки теорії міжнародного права, крім Москви і Петербурга, був Дерптський університет. Зокрема, А. Яценко у своєму дослідженні підтримав погляд В. Сергєєвича про персональну унію між Україною і Московською державою у 1654 р.²⁰

Детальніше на цій проблемі зупинився інший дерптський дослідник, А. Філіпов, який у своєму підручнику з історії російського права підкреслив, що після приєднання України Росія перестає бути простою державою, а стає складною, оскільки відбувається з'єднання двох держав²¹. Учений відкидає реальну унію і федерацію. "Беручи до уваги, що на момент приєднання Малоросія приєдналася як окрема держава, - пише вчений, - що має свій особливий устрій, військо, законодавство, право зносин з іноземними державами, не можна її визнати й інкорпорованою провінцією..."²² Підтримуючи В. Сергєєвича, А. Філіпов зупиняється на кваліфікації типу приєднання України як персональної унії. Однак про це він не говорить з усією впевне-

ністю: "Утім, персональна унія залишається недовго, і вже у XVIII ст. Малоросія інкорпорується"²³.

У загальному курсі історії Росії М. Покровський також висловив свої погляди на цю проблему. Автор виходить з тези, що проблема підданства на той час трактувалася по-різному в Україні і в Москві²⁴. Звідси його висновок, що в договорі з Москвою наріжною думкою залишається та, що Б. Хмельницький був володарем України. "...це не лише договір козацького війська з московським урядом, - писав історик, - але й договір двох володарів, гетьмана Богдана з царем Олексієм"²⁵. Однак М. Покровський одразу обмовився, що з юридичного, формального боку петиції українського гетьмана не можна називати "договором", оскільки московські послы відмовилися присягнути в Переяславі на дотримання вольностей, а самі статті носять, у першу чергу, політико-оборонний характер²⁶. Уся його концепція опосередковано скеровувалася на підтримку теорії васалітету України у складі Московської держави²⁷. Результатом цього союзу було те, за автором, що Військо Запорозьке поступово перетворилося в московську провінцію, яка управлялася на особливих умовах²⁸.

Такі дискусії в російській науковій літературі з приводу правової оцінки українсько-московського договору стимулювали дослідників українських наукових осередків до розробки цієї тематики. Одним з таких осередків став університет в Одесі, де у 1890 р. з'явився друком підручник з російського права проф. В. Сокольського, який обстоював теорію васалітету: "Малоросії було надано настільки розвинену автономію, - писав автор, - що вона була державоподібним утворенням у складі Московської держави"²⁹.

На цій же позиції стояв інший одеський дослідник М. Слабченко, який видав ґрунтовне дослідження про полковий устрій Гетьманщини, визнавши її васальний статус у складі Росії за угодою 1654 р.³⁰ У контексті теорії держави історик робив висновки про державний устрій тогочасної України: "Розглядаючи Гетьманщину XVII в. яко юридичну одиницю, - писав дослідник, - мусимо признати її державою з огляду на суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави"³¹. "Хмельниччина почалася успішно, - писав він в іншому місці, - і привела її діячів до спроби створити незалежну

державу"³². Однак дослідник вважав, що втримати здобутки війни з поляками у Б. Хмельницького не було можливості, звідси й випливала політична розв'язка гетьмана у союзи з Москвою, який створив юридичні підстави для суспільно-політичного устрою України³³.

Далі, наслідуючи Г. Єллінека, М. Слабченко шукає теоретичного підґрунтя для загального визначення ознак васальнозалежних держав - держави мають вільно організовуватися; їм надається широка самостійність у внутрішніх справах; обмежується зовнішня політика; мають виконуватися повинності для сюзерена. Усі ці компоненти разом з інкорпорацією, яка знаходить для себе добрий ґрунт у васальній залежності, дослідник вбачає у взаєминах України і Росії³⁴.

З різкою критикою монографії М. Слабченка виступив інший видатний історик права М. Василенко. Однак, критикуючи теорію васалітету, висунуту в монографії, рецензент нічого не запропонував, застерігаючи лише від категоричних висновків, оскільки, на його думку, "...справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання"³⁵. І далі: "Я казав і тепер кажу, що не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для сього"³⁶.

У цей період свій погляд на проблему Переяслава побіжно висловив В. Липинський, в подальшому неодноразово повертався до цього питання й завдяки своїй ґрунтовній праці "Україна на переломі 1657-1659"³⁷ став одним із найвпливовіших авторитетів. У 1912 р. дослідник пояснював погляди Б. Хмельницького на юридично-державні взаємини з Москвою як такі, що формувалися за аналогією з Молдавією, Валахією та Семигородом у відношенні до Османської імперії, - протекторат, пов'язаний з військовими повинностями і виплатою щорічної данини³⁸. У 1920 р. В. Липинський повторить цю тезу³⁹, однак буде подавати її в контексті мілітарного союзу. Іншими словами, на початку 1910-х рр. В. Липинський був схильний вважати, що українсько-московський союз будувався на основі васалітету, який задумувався гетьманом за аналогією взаємин придунайських країн з Портою. Саме таким чином, шукаючи у поглядах В. Липинського підтримки для своїх висновків, це місце інтерпретували історики, які дотримувалися ідеї васалітету⁴⁰.

Іншу теорію - реальної унії, висловлену М. Дьяконовим у ХІХ ст., однак незалежно від російського історика і оперуючи такими самими аргументами, обстоював О. Попов у статті з нагоди 260-літнього ювілею Переяславської ради⁴¹. Цю статтю, напевно, можна вважати першою в українській історіографії, де спеціально було розглянуто юридичний зміст українсько-московської угоди.

Як і Б. Нольде, автор дотримувався думки, що в тих міжнародних умовах, які склалися на середину ХVІІ ст., Військо Запорозьке не могло зберегти свою незалежність: "...Україна повинна була підпори собі шукати..., повинна була тісно з'єднатись з одною з держав-сусідок"⁴².

Критикуючи В. Мякотина за те, що в актах 1654 р. історик не визнавав договору, а лише "пожалування" царя (оскільки, нібито, спочатку була здійснена присяга на підданство, а потім уже вироблені статті), О. Попов піднімає питання договірності характеру українсько-московського союзу. "Думка [В. Мякотина] збудована на непорозумінню", - стверджує дослідник⁴³. Як і Б. Нольде, автор слушно зазначав, що 8 січня 1654 р. в Переяславі присяга здійснювалася на підданство на певних умовах. "...коли гетьман і українці присягали зараз після оголошення, в присутності офіціальних представників Москви, на умови поєднання. Присяга була на підданство на певних умовах, - підкреслював О. Попов, - а не на безумовне підданство, і юридичним моментом прийняття Москвою умов поєднання було знов таки 8 січня"⁴⁴.

Приєднання України до Москви у 1654 р. історик трактує, як союз двох вільних держав, при якому обидві країни мали зберегти свій суверенітет. "Маємо союз, - зазначав дослідник, - що залишає майже повну внутрішню і в великій мірі зовнішню самостійність України. Бачимо дві держави, з яких кожна має окрему вищу владу (гетьман на Україні) і свій особливий внутрішній лад (в Україні на підставі виборчого принципу). Що спільного мають ці держави? Особу монарха - се найперш усього; далі деякі фінансові справи, і врешті - Україна має координувати свою зовнішню політику по Москві..."⁴⁵ Такий союз, на думку О. Попова, має всі ознаки унії. А оскільки персональна унія має тимчасовий і випадковий характер, то на основі жалуваної грамоти, де говориться про "вічне" підданство, автор робить

висновок, що це була унія реальна. Головним її завданням було досягнення зовнішньої безпеки⁴⁶.

З критикою поглядів О. Попова виступив М. Грушевський, зазначивши, що автор, як і його попередник М. Дьяконов, більше уваги приділяє критиці теорії персональної унії В. Сергеевича, ніж обґрунтовує власну теорію реальної унії⁴⁷. Загалом же, перед тим, як М. Грушевський ґрунтовно висловив свій погляд на проблематику українсько-московського договору у відомій книжці, виданій 1917 р.⁴⁸, історик побіжно згадував про це у своїх статтях і рецензіях. У 1904 р. вийшла друком його замітка "250 літ", присвячена ювілею Переяславської ради, де автор наголошував на тимчасовому характері українсько-московського союзу, який мав, у першу чергу, мілітарне скерування проти Польщі. У цій ранній, з погляду юридичної інтерпретації проблеми Переяславської ради в українській історіографії, статті М. Грушевський лише побіжно згадав В. Сергеевича і його погляд на персональну унію між українським гетьманом і московським царем, зазначивши, "...що козаччина стриміла до повної автономії України..."⁴⁹

Російські дослідження Б. Нольде та І. Розенфельда викликали жваві відгуки М. Грушевського, у яких він далі розвивав свої погляди на проблему теорії міжнародного права і на Переяславську раду зокрема. Так, оцінюючи дослідження Б. Нольде, історик прихильно поставився до концепції автономії України і водночас високо оцінив погляди автора на українсько-московський союз як союз договірною характеру, що визнавалося пізніше Москвою. "Термін царського "жалування", царського одностороннього надання не повинний нас баламутити в сім разі", - підкреслював М. Грушевський⁵⁰.

У рецензії на дослідження І. Розенфельда дослідник критикував його погляди на державність України в роки Богдана Хмельницького, яка нібито закінчилася після приєднання України до Росії. Рецензент вважав, що ідея державності України протягом усього часу Хмельниччини розвивалася по висхідній лінії, а договори про підданство, які гетьман укладав з різними володарями, не перебивали цього процесу, оскільки гетьман проводив незалежну, самостійну козацьку політику. У цьому відгуку М. Грушевський заявив про свою позицію, яка пізніше стала одним з головних пунктів опори не лише для

висновків, які робив сам автор у своїх дальших дослідженнях, але й для оцінки історико-правового змісту Переяславської ради в українській науці в цілому. "Буква статей, - писав автор, - далеко розходилася з фактичними відносинами, утвореними актом 1654 р., се перше, на що треба вважати"⁵¹.

Лютнева революція 1917 р. спонукала українське суспільство шукати витоків тогочасного стану взаємин з Росією в історичному минулому, зокрема, в Переяславській раді. У цей час видавництвом Центральної Ради "Серп і молот" було перевидано публіцистичну брошуру Михайла Драгоманова "Пропащий час", написану автором ще наприкінці 70-х років XIX ст. і повністю видану Михайлом Павликом лише у 1909 р. після попереднього друку кількох уривків з праці⁵².

Потреба часу стимулювала М. Грушевського продовжити перервані війною і "всякими пригодами" (за його власним висловом) дослідження про Переяславську раду і українсько-московську угоду. У 1917 р. вийшла згадана його брошура, яка до 1918 р. витримала три видання. У цьому дослідженні історик піддав ґрунтовному аналізу майже всі погляди, висловлені на той час істориками-правниками про юридичну кваліфікацію приєднання України до Московської держави. М. Грушевський зазначив, що до українсько-московської угоди середини XVII ст. історики часто застосовують сучасні їм історико-правові вимоги, згідно з якими тогочасна конвенція мала б нібито нормувати вимоги двох самостійних, незалежних і рівноправних держав. Однак у тих умовах козаччина, ще з часів свого досвіду взаємин з поляками, звертала увагу більше на своє реальне становище, ніж на букву привілею. У цьому дослідженні історик повторив свою давню тезу про те, що Переяславська рада збиралася гетьманом заради того, щоб отримати військову допомогу Москви проти Польщі⁵³. При цьому історик відводить велике місце усним запевненням московських послів напередодні 1654 р. і розмова гетьмана з В. Бутурліним у Переяславі про дотримання царем завойованих Україною свобод і вольностей. Найперше М. Грушевський підкреслює, що акти січнево-березневих переговорів 1654 р. були договором між Україною і Москвою. За невеликим

винятком (Г. Карпов, П. Куліш, В. Мякотин та ін.) на цьому стояли всі історики, які досліджували правову проблематику Переяслава. "Ті ж, що виступили проти сього, - зазначав автор, - і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов, - сі мішають докупити питання форми і змісту і не розрізняють різних стадій в сих переговорах"⁵⁴. Аналізові цієї проблеми, зокрема, тому, що сам московський уряд у XVII-XVIII ст. сприймав документи січнево-березневих переговорів як договір, присвячено цілий розділ цієї праці⁵⁵. Далі М. Грушевський доводить, що після приєднання України до Москви за гетьманською владою зберігався український устрій, і це в свою чергу свідчило, що зверхність московського царя не привела до втрати Гетьманщиною автономного державного ладу. Зі свого боку, слідом за М. Коркуновим, В. Сокольським, В. Мякотиним, М. Покровським та М. Слабченком, історик схильний кваліфікувати історико-правове становище України за угодою 1654 р. як васалітет. На аргументи М. Дьяконова проти М. Коркунова, згідно з якими наука державного права кваліфікує васальні відносини тоді, коли народ не має безпосереднього зв'язку з сюзереном, а лише з васалом, який присягає сюзеренові (що у випадку з Україною було інакше), історик зазначає: "Але відносини сполучених держав взагалі настільки різнорідні, комбінації настільки змінні, що взагалі нелегко укласти їх в ті кілька форм, прийнятих наукою державного права..." І далі М. Грушевський знову звертається до фактичного стану, в якому опинилася гетьманська влада і українське суспільство в цілому: "Важно установити конкретні, реальні відносини, а вони не лишають сумніву в тім, що сполучення України з Москвою було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення"⁵⁶.

У 1917 р. в українській історіографії з'явилася перша спеціальна історіографічна розвідка, де автор аналізує різнобічність основних поглядів, висловлених у російській історіографії, щодо правової оцінки Переяславської ради і документів 1654 р.⁵⁷ Однак після виходу друком монографії І. Розенфельда інтерес до цієї теми в російській історичній та історико-юридичній науці спадає. За період з 1918-1930-х рр. російська історіографія представлена лише іменами

Д. Одинця та В. Мякотина, які після остаточної перемоги більшовиків у Росії емігрували до Праги.

У 1918 р. у київському журналі "Родная земля" вийшла друком стаття Д. Одинця, який, на відміну від своїх пізніших поглядів, висловлених у 1920-х рр., визнавав, що присяга Б. Хмельницького 1654 р. увінчала укладання угоди міжнародного значення на основі договору⁵⁸. З приводу юридичної оцінки приєднання України до Москви, то автор підкреслював на основі різнобічного аналізу історико-юридичної літератури, що правосвідомість середини XVII ст. не зберегла формули, яка б точно окреслювала акти 1654 р. Однак юридична сутність тогочасної Росії для дослідника цілком зрозуміла і кваліфікується як інкорпорація⁵⁹.

Вагомим внеском у теоретичну розробку переяславської теми, як уже зазначалося, стала монографія В. Липинського "Україна на переломі 1657-1659". Найперше, В. Липинський однозначно трактує українсько-московські домовленості 1654 р. як "...мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату..."⁶⁰ Однак разом з тим, за автором, розуміння цього союзу як Москвою, так і гетьманом було різним. З одного боку, Б. Хмельницький намагався добитися якнайбільше привілеїв для своєї влади, з іншого - Олексій Михайлович хотів обмежити самоврядування нових земель.

Далі автор висуває твердження, що Переяславська рада знищила легітимізм інкорпорації українських земель Польщею, визначаючи таким чином період після 1654 р. кінцем автономізму гетьмана. Царська протекція була великим переворотом у тогочасній політиці й свідомості. "Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої... творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови", - зазначав В. Липинський⁶¹.

Треба відзначити, що це дослідження мало великий вплив не лише на українську історіографію 1920-х - початку 1930-х рр. або на істориків 1950-х рр., які жили й працювали на еміграції, але й на інтерпретацію Переяслава в новітній українській науці, починаючи з кінця 80-х років ХХ ст.

Загалом, напевно, можна сказати, що 1920-і рр., коли закладвся основний фундамент для пізніших теорій історико-юридичної квалі-

фікації Переяслава в українській історіографії, були визначальними для подальшої інтерпретації цієї проблеми в українській науці. Чільне місце тут займає стаття відомого дослідника історії права Р. Лашенка⁶². Автор детально аналізує трактування в науці українсько-московського союзу як інкорпорації (повної чи неповної), автономії, федерації або конфедерації, васалітету, реальної унії і доходить висновку про хибність цих теорій. Основа, від якої відштовхувався дослідник у своїй концепції, полягала в рівноправності сторін під час укладання союзу, "...причому особа гетьмана виявляється перед нами, як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави"⁶³. Ця хибна ідея рівності контрагентів на Переяславській раді та під час вироблення статей у березні 1654 р. не давала вченому прийняти теорію В. Липинського про мілітарний союз України і Москви, забезпечений протекторатом царя, - теорії, до якої Р. Лашенко ставився відносно толерантно⁶⁴. Визнаючи цю концепцію В. Липинського, вважав автор, треба було б визнати, що Б. Хмельницький ставив себе у становище, залежне від царя.

Р. Лашенко доходить висновку, що найближче до визначення правдивої суті Переяславської ради наближається ідея персональної унії В. Сергеевича⁶⁵. Таке означення автор робить дуже обережно. "Але - мусимо і це визнати, - писав дослідник, - підвести ці зв'язки під суто-формальні вимоги унії особистої безумовно тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень... дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна скорше підводити під розуміння унії особистої"⁶⁶. Однак Р. Лашенко виділяв особливості цієї персональної унії, додаючи до теорії В. Сергеевича, що визнання царя государем України не йшло далі визнання гетьманом "морального авторитету" Олексія Михайловича як політичного та військового союзника козаків⁶⁷. При цьому дослідник чітко визначає договірний характер цього союзу, підкреслюючи, що "...відношення України до Росії... спиралися на вільну угоду на договір..."⁶⁸

Хоч автор не ставив перед собою завдання повно висвітлити проблему юридичних основ Переяславської ради, однак його стаття мала відчутний резонанс у науці. Зокрема, дискусія з цього приводу

розгорілася на сторінках "Праць Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН". У рецензії на цю статтю проти В. Липинського і Р. Лашенка виступив Л. Окіншевич⁶⁹. У першу чергу, рецензент слушно не визнавав ідею рівноправності сторін, які укладали договір 1654 р., зазначаючи, що Україна мала підпорядковане становище. Також автор рецензії критикував постановку питання про "моральний авторитет" царя в контексті тогочасного права, оскільки це питання нічого не давало для юридичної оцінки Переяславської ради. Звідси Л. Окіншевич виводив теорію васалітету Б. Хмельницького, на що Р. Лашенко у відповідь знаходив нові аргументи на користь персональної унії⁷⁰.

Одним з найвидатніших істориків-правників в українській історіографії Переяславської ради був А. Яковлів. 1927 р. вийшла його стаття у збірнику на пошану Д. Багалія "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією року 1654", яка була високо оцінена рецензентами⁷¹. Те, що Б. Хмельницький ставив питання про складання договору, автор простежує ще з переяславських зустрічей гетьмана з московськими боярами. Це впливало, по-перше, із запевнення В. Бутурліна, коли той у Переяславі переконував гетьмана присягати на ім'я царя, оскільки "государево слово прменным не бывает", а по-друге, з того, що вже 12 січня гетьман і старшина вимагали від послів лист, згідно з яким Москва не мала порушувати українських вольностей і прав. В. Бутурлін запевнив, що гетьман і старшина можуть вислати своїх послів до царя у справі дотримання вольностей⁷².

Слідом за Б. Нольде, А. Яковлів піддає ґрунтовній критиці твердження Г. Карпова і П. Куліша, нібито ніякого договору не було укладено, а акти 1654 р. базувалися на "пожалуванні" царя, що було лише зовнішньою формою договору. Проте, з іншого боку, А. Яковлів не поділяє погляду Б. Нольде про "дві ідеї" березневих статей - ідея "милості суверена" та ідея "договору"⁷³. За А. Яковлівим, форма договору не пов'язана з його змістом. Найбільше це пояснювалося тим, що форма договору приймалася Московією за аналогією зі Зборівськими переговорами Б. Хмельницького і Яна Казимира. "Вжити договірної форми там, де польський король ужив форму "пожалу-

вання", "ласки", за тодішніми московськими звичаями, вважалося б за приниження царського "маєстату", - зазначав історик⁷⁴.

Однак автор робить хибний висновок про те, що на час 1654 р. Україна була не лише фактично незалежною, але й, оскільки Зборівський та Білоцерківський договори були порушені, то і юридично також. Сам же факт підданства Б. Хмельницького, зважаючи на фактичну свободу останнього, зводився лише до номінальної протекції царя⁷⁵. А. Яковлів не робить особливої різниці між поняттями підданства і васалітету (що відзначав Л. Окіншевич у згаданій рецензії) і поряд з визначенням номінального протекторату царя зазначав, що Б. Хмельницький домагався таких взаємин між Україною і Москвою, які були в Молдавії, Валахії та Семигороді з султаном, себто "...мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою од України Москві грошової данини - у формі трибуту"⁷⁶, "Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною та Москвою, - читаємо в іншому місці, - набули характерних ознак васальної чи протегованої держави до її протектора"⁷⁷. Б. Хмельницький при цьому, за автором, дивився на угоду з Москвою, як на звичайний оборонний договір⁷⁸.

У зв'язку з цим А. Яковлів прихильно оцінював концепцію В. Липинського про мілітарний союз України і Москви, забезпечений формою протекторату царя. Через це дослідник однозначно негативно сприймав зміну поглядів В. Липинського кінця 1920-х рр., які еволюціонували в бік розвитку теорії персональної унії, пояснюючи це потребою останнього знайти історичне підґрунтя своїм політичним концепціям "...класократичної трудової монархії" на чолі з "дідичним гетьманом" - Павлом Скоропадським та його родом..."⁷⁹

У російській історіографії у цей самий період на еміграції продовжували розвивати дослідження В. Мякотин і Д. Одинець. 1924 р. вийшов 1-й том "Очерков социальной истории Украины в XVII-XVIII в." В. Мякотина, де автор звів у монографію свої статті, публіковані в "Русском богатстве" протягом 90-х років XIX - 10-х років XX ст. Без якихось особливих змін, які б мали бути як відповідь на критику теорії васалітету і договірному характеру актів 1654 р., що з'явилася в науковій літературі з часу виходу в світ журнальних

публікацій (зокрема, згадаємо зазначені зауваження авторів з боку О. Попова та М. Грушевського), В. Мякотин повторив свої висновки, які розробляв тридцять років перед тим⁸⁰.

Тоді ж, у 1920-х рр., інший російський дослідник Д. Одинець у вигляді статті видрукував скорочений варіант своєї книжки на цю тему⁸¹. Як і у статті 1918 р., автор дотримувався погляду про інкорпоративність українсько-російського союзу, однак дослідник змінив свої погляди на питання договірності характеру актів 1654 р. Д. Одинець заперечував факти про попередні переговори між Б. Хмельницьким і Москвою, зазначаючи, що договір було замінено актом царського пожалування, що визначило абсолютний зміст приєднання України до Московської держави. Однак дослідник не стояв на цьому твердо: "Зміст акту 1654 р. був фактично вироблений в остаточній формі в наслідок згоди двох сторін, - підкреслював Д. Одинець. - Оця фактична обставина надавала в даному разі царській "милості" до певної міри одмінного характеру в порівнянні з жалуваними грамотами звичайного типу"⁸².

Проти такої інтерпретації українсько-московських домовленостей 1654 р. виступив Л. Окіншевич, зазначаючи, що праця Д. Одиця є модифікованим висвітленням позиції П. Куліша, який не визнавав договірних принципів на переговорах України з Москвою. Рецензент закидав авторів, що той не визнавав Україну 1648-1654 рр. за державу, а заперечення договірності характеру йому було потрібне для того, щоб повніше обґрунтувати хибну теорію інкорпорації⁸³.

Висновки Д. Одиця, ймовірно, справили велике враження на В. Мякотина, який у цей період змінив свої погляди на історико-юридичну природу українсько-московського союзу⁸⁴. У спеціальній статті, присвяченій т. зв. "Переяславському договору", автор зазначав, що в попередній своїй монографії 1924 р. (мається на увазі згадане дослідження "Очерки социальной истории Украины") він допустився помилки, назвавши відносини України до Москви як васальну залежність. "Права польського короля на територію України, - читаємо в тексті, - переходили до московського царя і, таким чином, укладена угода приводила не до тієї чи іншої унії України з Московською державою і не до встановлення васальної залежності першої від останньої, а до інкорпорації України Москвою..."⁸⁵ Тут же автор наголосив,

що з формального боку переговори не були завершені договором, тому критикує істориків (зокрема, В. Липинського), які говорили про союз України з Москвою⁸⁶.

Але далі В. Мякотин не був послідовний ні в питанні договірною характеру актів 1654 р., термінологічно заперечуючи термін "договір" і вживаючи близький до цього термін "угода" ("соглашение"), ні в юридичному окресленні приєднання України. Перехід України до Московської держави, за автором, "...супроводжувався відомими умовами, протягом цього часу була вироблена визначена угода, і та обставина, що результати останньої були окреслені у форму не договору, а пожалування з боку московського царя, не нищила значення самої угоди"⁸⁷. Оскільки перед початком українсько-російських переговорів Б. Хмельницький був, по суті, правителем України, то фактичні відносини будувалися не так, як це відзеркалено в документах⁸⁸. Московський цар, хоч і застерігав за собою верховну владу над Україною, проте на її території не мав безпосередніх впливів у сфері фінансів, адміністрації і судочинства і задовільнявся допомогою козацьких військ у своїх війнах. "Зі свого боку, - зазначав дослідник, - гетьман, залишаючись вождем цього війська, разом з тим перетворився у зв'язаного присягою цареві правителя Малоросії, який тримав під своєю владою всю її людність..."⁸⁹ Звідси автор робив висновки про те, що подібний порядок створював для України умови, які найближче підходять під визначення васальної держави.

Таким чином, хоч В. Мякотин визнавав з юридичного боку інкорпоративний характер актів 1654 р., однак не звільнився при цьому остаточно від своїх попередніх висновків про васалітет України, і переводив ці два взаємозаперечливі висновки у площину формального і фактичного стану, що склався після Переяславської ради в українсько-московських відносинах.

Напевно, можна твердити, що праці В. Мякотина і Д. Одинця були останніми ґрунтовними дослідженнями в російській історичній науці, спеціально присвяченими юридичній характеристиці акту приєднання Війська Запорозького до Росії.

Дискусії 1920-х рр. про історико-правову оцінку українсько-московського договору в українській історіографії були тісно пов'язані

з питанням про автентичний характер т. зв. статей Б. Хмельницького в 14-ти пунктах, на які присягав Ю. Хмель+ниченко у жовтні 1659 р. У розробці цього питання українська наука опиралася, у першу чергу, на ґрунтовне дослідження російського історика О. Шафранова, який доводив, що ці 14 статей були фальсифікатом, сфабрикованим російськими воєводами⁹⁰. Не вдаючись у деталі цієї дискусії в українській науці, зазначимо, що з різними поглядами у цей період виступили А. Яковлів, В. Щербина, М. Петровський, В. Герасимчук, М. Грушевський⁹¹ та інші дослідники. Із цих досліджень найвагомішими були, як видається, А. Яковліва та М. Грушевського, а результатом цієї полеміки стало те, що в українській науці утвердився погляд О. Шафранова на цей список статей як на фальсифікат.

1930-і роки позначилися новими ґрунтовними дослідженнями М. Грушевського і А. Яковліва. Зокрема, у своїй "Історії України-Руси" М. Грушевський, як і в попередніх працях, ще раз підкреслив, що українсько-московські відносини після Переяславської ради найближче стоять до васалітету⁹². Як і в дослідженні 1917 р., історик зупинився на істотних запереченнях васального характеру українсько-московських взаємин, які М. Дьяконов робив з приводу висновків М. Коркунова щодо присяги людної васальної країни не сюзеренові, а васалові: "Трудно рішити, - задається питанням М. Грушевський, - наскільки... [Москва], йдучи протореними шляхами своєї багатовікової практики, від першої хвили своїх взаємовідносин свідомо переводила такі моменти, які в дальшій могли послужити прецедентом для того, щоб трактувати Україну, як інкорпоровану провінцію. Таким моментом була і безпосередня присяга цареві всієї людної, котра так псує тепер правно-державну кваліфікацію сполучення України з Москвою"⁹³.

М. Грушевський ще раз піддав аналізу питання характеру українсько-московських переговорів. На думку історика, договірний характер простежується ще з усних домовленостей Б. Хмельницького і В. Бутурліна, коли старшина вимагала письмового запевнення непопорушності українських свобод і привілеїв. М. Грушевський підкреслював, що сама Москва визнавала ці переговори за договір, хоч з формального боку цар представив це, як "пожалування"⁹⁴.

У 1934 р. А. Яковлів розвинув свої думки, викладені у статті зі збірника на пошану Д. Багалія, у новій монографії "Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках". Історик одразу зазначив, що акт 1654 р. мав характер договору і на його підставі було встановлено протекторат Москви над Україною і військовий союз між цими державами⁹⁵. Важливим чинником у поясненні юридичної природи договору 1654 р. автор вважав той факт, що з кожним наступним гетьманом Росія підтверджувала статті Б. Хмельницького. За А. Яковлівим, з точки зору авторів, які дивилися на договір 1654 р. як на односторонній акт виявлення ласки й "пожалування", неможливо пояснити, чому московські царі вимагали від нових гетьманів підтвердження т. зв. "Статей Богдана Хмельницького"⁹⁶. А. Яковлів виходив з тези, "...що договір 1654 р. є двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін"⁹⁷. Ставлячи українсько-московські переговори 1654 р. в контекст подій цілої Хмельниччини, історик доходив висновку, що найважливішою складовою зовнішньої політики Б. Хмельницького був пошук союзників проти Польщі.

Багато місця А. Яковлів відводить проблемі присяги московських послів у Переяславі, оскільки список В. Бутурліна за своїм характером - непевне джерело, в якому цей сюжет подано доволі плутано. "...коли припустити, - читаємо в дослідженні, - що московські послі дійсно не присягали за царя, то це треба розуміти таким чином, що, можливо, послі не виконали обряду присяги по чиновній книзі, перед образом і т. п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і запевнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький"⁹⁸. Таке завірення московськими воєводами царським словом, яке "пременным не бывает", дослідник тлумачив, як акт, достатній для того, щоб Б. Хмельницький і старшина виконали присягу.

Далі автор зупиняється на формі договору 1654 р., який не був єдиним актом за підписом сторін, що вели переговори - царя і гетьмана, а мав лише з боку Війська Запорозького форму "чолобитної", а з боку царя - "пожалування". Для деяких дослідників - Г. Карпова, П. Куліша, Д. Одинця - така форма засвідчувала, що нібито жодного договору не було, а Україна віддалася лише на царську ласку⁹⁹. А. Яковлів знову повторив свою попередню думку, що така принижуюча одну зі сторін

форма договору була вжита тому, що московський уряд взяв за взірєць акти Зборівського договору. Крім того, за автором, не відповідає історичним фактам твердження, що договору не могло бути взагалі, оскільки гетьман нібито спочатку склав присягу, а потім уже подав чолобитну цареві. Насправді, Б. Хмельницький присягнув лише після того, як бояри дали слово, що цар прийме поставлені вимоги Війська Запорозького, себто - присяга гетьмана на підданство була не безумовна, а на певних умовах¹⁰⁰.

При оцінці історико-правового змісту угоди 1654 р. А. Яковлів виходив з того, що Б. Хмельницький, з одного боку, хотів отримати військову допомогу царя проти Польщі, а з іншого - закріпити за Україною здобуті права і вольності¹⁰¹. Укладаючи договір, гетьман та його оточення не звертали особливої уваги на формулювання договірних умов, а більшу вагу клали на реальний, фактичний стан речей, який утворювався в результаті договору. Звідси А. Яковлів робив висновок, що "...Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р., як на звичайний союзний договір протекції...", причому протекції чисто номінальної, яка не заважала Україні надалі вести свою зовнішню політику і виступати активним чинником міжнародних відносин у тогочасній Східній Європі¹⁰². "Відносини між Україною та Москвою, - робить висновок дослідник, - за буквальним змістом договору 1654 р. дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату"¹⁰³.

Праці М. Грушевського та А. Яковліва першої половини 1930-х рр. були останніми в українській історіографії, де ця проблематика висвітлювалася ще без впливу нав'язаних невдовзі ідеологічних директив у історичній науці на території Радянської України. Наприкінці 1930-х рр. і в повоєнний час наукове дослідження Переяславської ради і юридичного змісту українсько-московської угоди в українській науці стає можливим лише серед істориків на еміграції. У цей період, наприкінці 1938 р., в Парижі продовжує свої дослідження сфрагіст В. Прокопович. Його праця про юридичну природу Переяславської ради, написана наприкінці 1930 - на початку 1940-х рр., не була друкована за життя. Протягом багатьох років машинопис зберігався як чернетка з правками і доповненнями А. Яковліва і був виданий лише у 1976 р.,

майже через тридцять п'ять років після смерті автора, Радою Української Бібліотеки ім. С. Петлюри¹⁰⁴.

Слід зазначити, що автор перебував під великим впливом праць А. Яковліва 1920-1930-х рр. У першу чергу, В. Прокопович, слідом за утвердженою вже на той час в українській історіографії думкою, говорить про підданство Б. Хмельницького на певних умовах ще з Переяслава, а не про беззастережне підданство, а звідси - про договірний характер актів 1654 р.¹⁰⁵ З юридичного погляду автор схиляється дивитися на українсько-московську угоду, як на встановлення протекторату за зразком Молдавії, Валахії і Семигороду стосовно Османів: "Так уявляли собі суть нового договору, так розуміли оте "підданство" керівники нашої політики того часу", - зазначав дослідник¹⁰⁶. Автор вважав, що ця протекція фактично нічим не обмежувала самостійну зовнішню політику Б. Хмельницького, і головною її метою був пошук союзників і оборони від ворогів¹⁰⁷.

У 1940-х рр. на еміграції цю тему продовжував вивчати Б. Галайчук. 1944 р. Правнича секція Спілки праці українських науковців у Львові апробувала до друку його дослідження "Міжнародна оцінка Переяславського договору", яка, однак, не була видана. Його рецензентами виступали історики-правники Л. Окіншевич і Я. Падох. У 1948 р. він захистив її як дисертацію в Українському Вільному Університеті¹⁰⁸. З характеристики поглядів Б. Галайчука, даній Л. Окіншевичем, на Переяславську раду і укладені українсько-московські домовленості видно, що перший був близький до васально-протекторної оцінки угоди 1654 р. А. Яковліва. При цьому Б. Галайчук висував ідею псевдопротекторату, "...спеціальну форму міждержавних взаємин...", як писав Л. Окіншевич¹⁰⁹. Таких самих думок історик дотримувався і пізніше, у статтях, виданих під час інтенсивного зацікавлення переяславською тематикою у середині 1950-х рр., а також на початку наступного десятиліття¹¹⁰ - себто впродовж понад двадцяти років.

Теорію васалітету продовжував розвивати Л. Окіншевич. У своїх "Лекціях з історії українського права" дослідник зазначав, що особливість договору 1654 р. полягала в тому, що він був складений у формі прохань української сторони про свободи й привілеї і затверд-

ження цих прохань царем. "Але, позатим, - додає історик, - зміст його є змістом саме договору двох державних чинників"¹¹¹. Слідом за М. Грушевським і М. Слабченком автор, як і в 1920-х рр., ще раз наголошував на васальному характері українсько-московського союзу¹¹². При цьому, згадуючи про істориків, які більше схилилися до терміну "протекторат", Л. Окіншевич зазначав, що ці дві форми - васалітет і протекторат - є дуже близькими між собою, однак васалітет більше притаманний до епохи XVII ст.¹¹³ Дослідник слушно приймав твердження А. Яковліва про те, що ця васальна залежність надавала взаєминам України і Москви лише зовнішньої підпорядкованості, залишаючи цю підпорядкованість номінальною і фіктивною¹¹⁴. Л. Окіншевич дотримувався таких думок і в своїх пізніших працях, виданих у період, що виходить за хронологічні межі нашого дослідження¹¹⁵.

Підготовка й проведення широкомасштабних пропагандивних заходів в СРСР з нагоди святкування 300-літнього ювілею Переяславської ради спонукали українських дослідників на еміграції розвивати дослідження цієї теми. Найголовнішими працями цього періоду, виданими у 1954 р., стали монографії А. Яковліва "Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р." та О. Оглоблина "Українсько-московська угода 1654"¹¹⁶.

А. Яковлів, власне, узагальнив свої попередні дослідження переяславської проблематики 1920-1930-х рр. Історик повторив головні погляди, яких дотримувався понад тридцять років, щодо договірнього характеру українсько-московських переговорів і встановлення васальної чи протекторної форми взаємин, між якими в середні віки і пізніше не було особливої різниці. Головне, що ці васально-протекторні взаємини України з Московією, за автором, мали характер суто номінальної залежності українського гетьмана від московського царя. Сам Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р., як на звичайний союзний договір протекції¹¹⁷.

Монографія О. Оглоблина, автора, який перед тим не мав спеціальних досліджень про юридичну природу Переяславської ради, підвела своєрідну риску під цілим пластом історико-правничих праць

російської та української історіографії. Найголовнішими питаннями, які стосуються нашої теми у висвітленні дослідника, були проблема присяги московських послів у Переяславі у січні 1654 р., договірний за фактичним змістом характер січнево-березневих переговорів і окреслення тих правових форм, що встановилися між Україною і Москвою після 1654 р.

З приводу присяги гетьмана Бутурлінові, то історик підтримав думку М. Грушевського та А. Яковліва, які стверджували, що ця справа не була такою однозначною, як представлялася у московському звіті для царя. У першу чергу, йдеться про те, що Бутурлін, хоч і не складав присяги, але мав би дати обіцянки з кількарязовим посиланням на царське слово, яке нібито "пременным не бывает", про збереження прав і вольностей Війська Запорозького, і ці обіцянки мали б оформитися в договірні пункти в результаті козацького посольства в Москву¹¹⁸. Таким чином, присяга Хмельницького і старшини здійснювалася не беззастережно, а на певних умовах: "На тій стадії, в якій перебували українсько-московські переговори в Переяславі, цього, мабуть, було досить, тим більше, що це давало гетьманові підставу провадити даліші пересправи безпосередньо з царем у Москві", - зазначав О. Оглоблин¹¹⁹.

Про договірність українсько-московської угоди 1654 р. історик робив висновки не лише на підставі дуже виразного фактичного наслідку цього акту (а не лише формального, як це робили Г. Карпов і П. Куліш), але й, слідом за А. Яковлівим, на підставі свідчень російських офіційних джерел урядового походження, починаючи від статей Юрка Хмельниченка з Олексієм Трубецьким 1659 р., де угода 1654 р. зветься "Переяславським договором", і завершуючи документами 20-х років XVIII ст. Крім того, історик звертав увагу на оцінку тогочасних правителів, зокрема, шведського короля Карла Густава, який у 1656 р. писав гетьманові, що той уклав з московським царем "певний договір"¹²⁰.

В оцінці юридичного змісту договору 1654 р. історик виходив не лише з того, як ця угода виглядала в договірних актах, але й в історичній дійсності. О. Оглоблин найбільше схилився до думки про військово-політичний союз України з Москвою, забезпечений протекцією московського царя¹²¹.

Крім цих двох головних досліджень про історико-правничий характер українсько-російської угоди 1654 р., в українській еміграційній науці 1950-х рр. з'явилася ще низка праць з цієї проблематики більшого чи меншого значення, представлена іменами видатних істориків того часу. Зокрема, англійською мовою з'явилися два спеціальних випуски з цієї проблематики - "The Ukrainian Quarterly" (1954. - Vol. 10. - Winter. - № 1) і "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S." (1955. - Vol. 4. - № 3).

Теорії, викладені у статтях 50-х років ХХ ст. Б. Крупницького, М. Чубатого, М. Приходька, В. Прокоповича (посмертній), І. Решетара та ін., можна звести, в основному, до васально-протекторних взаємин між Україною та Московією, що формувалися, з погляду українського гетьмана, заради мілітарного, військового союзу. Загалом, погляди цих дослідників не мали між собою великих відмінностей. Так, Б. Крупницький висловлювався за те, що в результаті договору 1654 р. гетьман став васалом Москви, а статті, укладені в Москві у березні, хоч і хаотично, але проголошували права і свободи Війська Запорозького як незалежної держави¹²². Концепцію мілітарного союзу підтримав також С. Іваницький¹²³.

Одним з небагатьох у цей період, хто виступив проти такої тези був М. Андрусак: "...не можемо тут говорити про мілітарний союз двох самостійних держав, - писав історик, - бо навіть тому суперечить прийнята Оглоблиним у сформульованому ним кінцевому висновку: "Протекція московського царя... над Україною""¹²⁴. Отже, автор, заперечуючи військово-політичний союз, схилився більше до васально-протекторної концепції, що видно також і з іншої його статті: у 1654 р. "...згідно з договором, ... [Хмельницький] ставав із самостійного вородаря царським васалом", - писав дослідник¹²⁵. З приводу присяги московських послів гетьманові під час Переяславської ради, відомості про яку можна зустріти в літературі, то М. Андрусак вважав, що ця легенда була видумана Самійлом Величком і автором "Історії Русів", які нібито опиралися у своїх відомостях на згадки про таку присягу в Жердевських статтях 1659 р.¹²⁶

На противагу М. Андрусаківі можна навести статті Н. Полонської-Василенко, яка розвивала свої погляди на цю тему під великим

впливом В. Липинського. Фактично, дослідниця підтримала найголовніші тези останнього: про те, що Богдан Хмельницький шукав у Москві найперше військового союзника проти Речі Посполитої¹²⁷, що Переяславська угода в розумінні українського гетьмана і старшини була актом проголошення незалежності Війська Запорозького від Польщі¹²⁸ і т. д. Загалом історик схилилася вбачати в українсько-московських домовленостях 1654 р. мілітарний союз гетьмана з Москвою з метою звільнення українських земель від польського панування¹²⁹.

З приводу того, що Б. Хмельницький вимагав від московських бояр присягати в Переяславі від імені царя на дотримання українських прав і вольностей, то Н. Полонська-Василенко писала про сприйняття, з боку гетьмана, рівноправності сторін на переговорах і про його "неприховане недовір'я до Москви"¹³⁰. Це підтвердили, за авторкою, переговори під Вільном у 1656 р. між Москвою і Польщею. "По суті цим Віленським миром, - писала дослідниця, - було розірвано мілітарний договір Москви та України, спрямований проти Польщі"¹³¹.

* * *

Підсумовуючи, зазначимо, що у цьому нарисі ми брали лише історико-правові аспекти оцінки Переяславської ради і українсько-московської угоди 1654 р. Останні найповніші огляди української та російської історіографій на переяславську проблематику ставили перед собою дещо інші завдання, і тому ця тема висвітлювалася або оглядово, або лише в контексті інших дослідницьких проблем Переяслава¹³². У загальних рисах історико-правову оцінку можна розділити на кілька основних груп - інкорпорація (повна або неповна); автономія; васалітет або протекторат (псевдопротекторат, квазіпротекторат), васально-протекторні відносини; союз або унія (персональна, реальна, мілітарно-військовий союз) і т. д.

Російська наука, розпочавши ці дослідження наприкінці XIX ст., припинила в основному розробку цієї тематики на початку XX ст., а з іменами Д. Одинця і В. Мякотина у середині 20-х - на початку 30-х рр. в XX ст. спеціальні праці з історико-правової оцінки Переяславської ради перестають розроблятися. Однак російська наука

міжнародного права дала великий поштовх для розвитку українських досліджень. З українських істориків найвпливовішими можна виділити М. Грушевського, В. Липинського, А. Яковліва та О. Оглоблина. У їхніх працях українсько-московська угода 1654 р. була досліджена під оглядом встановлення васальних (або васально-протекторних) відносин з метою, з боку українського гетьмана, утворення військового союзу для боротьби з Річчю Посполитою і визволення всіх українських земель. Такий погляд утвердився в основному в переважній більшості сучасних праць з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

- ¹ Еллинек Г. Право современного государства / Пер. под ред. В. М. Гессена, Л. В. Шалланда. - Т. 1: Общее учение о государстве. - СПб., 1903. - 532 с.; Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Пер. с нем. под ред. В. Э. Грабаря. - 2-е изд. - Юрьев, 1909. - 581 с.
- ² Международное право. Избранная литература: Краткая энциклопедия. - СПб., 1909. - С. 1.
- ³ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. - 4-е изд. - СПб., 1910. - С. 15-16.
- ⁴ Коркунов Н. М. Русское государственное право: Пособие к лекциям. - Т. 1: Введение и общая часть. - СПб., 1892. - С. 135.
- ⁵ Дьяконов М. Очерк общественного и государственного строя древней Руси: (До конца XVII века). - 4-е изд. - СПб., 1912. - С. 241.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Алексеев А. С. Русское государственное право. Пособие к лекциям. - 5-е изд. - М., 1905. - С. 163-164. Досить влучну критику цього погляду А. Алексеева див.: Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). - Петроград, 1915. - С. 64.
- ⁹ Нольде Б. Э. Очерки русского государственного права. - СПб., 1911. - С. 288-289.
- ¹⁰ Там же. - С. 289.
- ¹¹ Там же. - С. 287.
- ¹² Там же. - С. 291.
- ¹³ Нольде Б. Автономия Украины з історичного погляду / Пер. М. Залізняка. - Львів, 1912; Nolde Boris E., bar. L'Ukraine sous le protectorat russe. - Paris, 1915.
- ¹⁴ Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). - С. 71.
- ¹⁵ Там же. - С. 12, 23.
- ¹⁶ Там же. - С. 53.
- ¹⁷ Там же. - С. 8.
- ¹⁸ Там же. - С. 39.
- ¹⁹ Там же. - С. 30.
- ²⁰ Ященко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. - Юрьев, 1912. - С. 749.

- ²¹ Филиппов А. Н. Учебник истории русского права: (Пособие к лекциям). - 5-е изд. - Ч. I. - Юрьев, 1914. - С. 358.
- ²² Там же. - С. 359.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Покровский М. Русская история. - Т. 3. - М., [1911]. - С. 56.
- ²⁵ Там же. - С. 58.
- ²⁶ Там же. - С. 59.
- ²⁷ Див. про це: Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст.: 3 приводу заміток М. П. Василенка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - 1913. - Т. 116. - С. 70; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. II. - К., 1996. - С. 868; та ін.
- ²⁸ Покровский М. Русская история. - С. 61.
- ²⁹ Сокольский В. В. Краткий учебник русского государственного права. - Одесса, 1890. - С. 229.
- ³⁰ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). - Одесса, 1909. - С. 27; Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. - С. 70.
- ³¹ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. - С. 70.
- ³² Слабченко М. [Рец. на:] V-te E-M de Vogue. Trois drames de l'histoire de Russie. - Paris, 1911 // Известия Одесского библиографического общества. - Одесса, 1913. - С. 230.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. - С. 70.
- ³⁵ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки // ЗНТШ. - 1912. - Т. 108. - С. 104.
- ³⁶ Його ж. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст.: 3 приводу заміток д. М. Є. Слабченка // ЗНТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 79.
- ³⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. - Філадельфія, 1991. - lxx + 346 с.
- ³⁸ Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porowolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy / Pod red. W. Lipińskiego. - Kijów, 1912. - S. 526.
- ³⁹ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. - С. 25.
- ⁴⁰ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. - С. 70.
- ⁴¹ Попов О. Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 році: (З нагоди 260-их роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вістник. - 1914. - Т. LXV. - Січень-Март. - С. 58-73.
- ⁴² Там же. - С. 65.
- ⁴³ Там же. - С. 69 (прим. 1).
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же. - С. 70.
- ⁴⁶ Там же. - С. 60, 72.
- ⁴⁷ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі: Критичні замітки // Україна. - 1917. - Кн. 3/4. - С. 98.
- ⁴⁸ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року: Статті й тексти. - К., 1917.
- ⁴⁹ Грушевський М. 250 літ // Грушевський М. Твори: У 50 т. - Львів, 2002. - С. 236-237.

- ⁵⁰ Грушевський М. [Рец. на:] Нольде Б. Э., бар. Очерки русского государственного права. - СПб., 1911. - 554 с.; Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Перекл. і передм. М. Залізняка. - Львів, 1912. - 54 с.; Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. - Юрьев, 1912. - 841 с. // Україна. - 1914. - Кн. 1. - С. 102.
- ⁵¹ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі... - С. 101.
- ⁵² Драгоманів М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876). - Львів, 1909; 2-е вид. - К., 1918. Про проблеми видання цієї брошури наприкінці ХІХ ст. див.: Археографічна передмова // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). - К., 2003. - С. ХІV-ХVІ.
- ⁵³ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). - С. 6.
- ⁵⁴ Там же. - С. 16.
- ⁵⁵ Там же. - С. 16-21.
- ⁵⁶ Там же. - С. 27.
- ⁵⁷ Пічета В. Прилучення України до Москви в московській історичній літературі. - К., 1917.
- ⁵⁸ Одинец Д. Юридический характер присоединения Украины к России 1654 года // Родная земля. - Кн. 2. - К., 198. - С. 155.
- ⁵⁹ Там же. - С. 165.
- ⁶⁰ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. - С. 26.
- ⁶¹ Там же. - С. 28.
- ⁶² Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. - Прага, 1923. - С. 51-76.
- ⁶³ Там же. - С. 58.
- ⁶⁴ "Безумовно, єсть своя логіка в цій інтерпретації Переяславської ради.." (Там же. - С. 62).
- ⁶⁵ Там же. - С. 66.
- ⁶⁶ Там же.
- ⁶⁷ Там же.
- ⁶⁸ Там же. - С. 56.
- ⁶⁹ Окіншевич Л. [Рец. на:] Лашенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського. - Прага, 1923. - С. 51-76 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. - К., 1926. - Вип. 2. - С. 296-298.
- ⁷⁰ Лашенко Р. Кілька слів з приводу рецензій у ІІ випуску "Праць Комісії" на мої праці з історії українського права // Праці комісії... - Т. 3. - С. 395-401. Репліку-відповідь Л. Окіншевича на цю замітку Р. Лашенка див. у критиці А. Яковлівим теорії персональної унії: Окіншевич Л. [Рец. на:] Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К., 1927. - С. 580-615 // Праці комісії... - К., 1929. - Т. 6. - С. 520. Там само див.: про васалітет України за договором 1654 р. в оцінці Л. Окіншевича. Репліку Л. Окіншевича з цього приводу див. також у праці.: Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Доба станового суспільства. - Мюнхен, 1947. - С. 33.

- ⁷¹ Окіншевич Л. [Рец. на:] Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - С. 519-521.
- ⁷² Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К., 1927. - С. 585.
- ⁷³ Там же. - С. 592, 594.
- ⁷⁴ Там же. - С. 593.
- ⁷⁵ Там же. - С. 595.
- ⁷⁶ Там же. - С. 596-597.
- ⁷⁷ Там же. - С. 599.
- ⁷⁸ Там же. - С. 598, 603, 606.
- ⁷⁹ Там же. - С. 609 (прим.); Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. II. - С. 867; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX - кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). - С. 564-565.
- ⁸⁰ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. - Т. 1. - Вып. 1. - Прага, 1924. - С. 21-22, 29.
- ⁸¹ Odinec D. M. Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu (Historicko-pravní náčrtek) // Sborník věd právnických a státních. - R. XXVI. - Seš. 4. - Praha, 1926. - S. 382-426.
- ⁸² Цит. за: Окіншевич Л. [Рец. на:] Odinec D. M. Připojení Ukrajiny k Moskevskému státu (Historicko-pravní náčrtek) // Sborník věd právnických a státních. - R. XXVI. - Seš. 4. - Praha, 1926. - S. 382-426 // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. - К., 1929. - Вип. 6. - С. 517.
- ⁸³ Там же. - С. 518-519.
- ⁸⁴ Мякотин В. "Переяславский договор" 1654 г. // Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859-1929. - Прага, 1929. - С. 241-261 (передрук див. у збірнику: Переяславська рада очима істориків, мовою документів / Упор. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. - К., 2003. - С. 233-257).
- ⁸⁵ Там же. - Прага, 1929. - С. 259.
- ⁸⁶ Там же. - С. 256-257, 258.
- ⁸⁷ Там же. - С. 258.
- ⁸⁸ Там же. - С. 258, 260.
- ⁸⁹ Там же. - С. 261.
- ⁹⁰ Шафранов П. О Статьях Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1889. - Т. XXVII. - С. 369-391.
- ⁹¹ Яковлів А. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року // Ювілейний збірник ВУАН на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. - Т. 1. - К., 1928. - С. 179-194; Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Там же. - С. 195-204; Петровський М. Причини до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського Інституту народної освіти. - 1929. - Т. IX. - С. 74-76; Герасимчук В. До питання про статті Б. Хмельницького // ЗНТШ. - 1930. - Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. - Ч. II. - С. 213-235; Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. II. - Розд. VII: Переяславська умова. - К., 1997. - С. 812-813.
- ⁹² Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. IX. - Ч. II. - С. 867.
- ⁹³ Там же. - С. 868.
- ⁹⁴ Там же. - С. 754-755, 865-866.

- ⁹⁵ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // Переяславська рада очима істориків, мовою документів. - С. 124.
- ⁹⁶ Там же. - С. 125.
- ⁹⁷ Там же.
- ⁹⁸ Там же. - С. 139.
- ⁹⁹ Там же. - С. 163.
- ¹⁰⁰ Там же. - С. 165.
- ¹⁰¹ Там же. - С. 173.
- ¹⁰² Там же. - С. 176, 181.
- ¹⁰³ Там же. - С. 182.
- ¹⁰⁴ Див.: Прокопович В. К. "Вічне підданство". До питання про правну природу з'єднання України і Москви. - Париж, 1976. - 136 с.
- ¹⁰⁵ Там же. - С. 26.
- ¹⁰⁶ Там же. - С. 53, 54, 55.
- ¹⁰⁷ Там же. - С. 55, 57-58.
- ¹⁰⁸ Про цю працю див. зі слів жего автора: Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Париж etc., 1962. - Т. 169: Збірник на пошану З. Кузелі. - С. 328 (прим. 2).
- ¹⁰⁹ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Доба станового суспільства. - С. 33.
- ¹¹⁰ Див.: Proceedings Shevchenko Scientific Society. - 1951. - Vol. 1. - P. 102-105 (резюме праці Б. Галайчука); Галайчук Б. Царські компетенції на основі Переяславського договору. - С. 328 (прим. 1), 331-332, 334.
- ¹¹¹ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Доба станового суспільства. - С. 31.
- ¹¹² Там же. - С. 33.
- ¹¹³ Там же. - С. 33-34.
- ¹¹⁴ Там же. - С. 35.
- ¹¹⁵ Див., напр.: Okinshevich Leo. Ukrainian Society and Government 1648-1781. - Munich, 1978. - P. 27; Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. - Мюнхен, 1987. - С. 178.
- ¹¹⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 р.: (Історіографія та дослідження). - С. 91-15; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Там же. - С. 156-218.
- ¹¹⁷ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. - С. 127, 137.
- ¹¹⁸ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. - С. 174-175.
- ¹¹⁹ Там же. - С. 174.
- ¹²⁰ Там же. - С. 199-200.
- ¹²¹ Там же. - С. 181, 204-206, 218.
- ¹²² Krupnytsky Borys. Treaty of Pereyaslav and the Political Orientations of B. Khmelnytsky // The Ukrainian Quarterly. - 1954. - Vol. X. - № 1. - P. 38; Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 3б. статей. - Мюнхен, 1959. - С. 32.
- ¹²³ Proceedings Shevchenko Scientific Society. - 1951. - Vol. 1. - P. 106-108; Іваницький С. Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість заложеного цим договором відношення сторін. - Нью-Йорк, 1954. - С. 124-130; Полонська-Василенко Н.

- Наслідки Переяславського договору в галузі духовної культури // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. - 1955. - № 2. - С. 13-19.
- ¹²⁴ Андрусак М. Переяславський договір // Збірник матеріалів V-ї наукової конференції НТШ - Торонто. - Торонто, [1954]. - С. 83.
- ¹²⁵ Йоґо ж. Переяславський договір: (З приводу 300-ліття) // Київ-Київ: Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. - [Філадельфія,] 1954. - № 1. - С. 5.
- ¹²⁶ Йоґо ж. Переяславський договір. - С. 86.
- ¹²⁷ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. - 1955. - Р. II (VIII). - Кн. 4. - С. 41.
- ¹²⁸ Там же. - Кн. 5. - С. 36.
- ¹²⁹ Там же. - С. 35; Її ж. Наслідки Переяславського договору в галузі духовної культури // Вісник-The Herald: Суспільно-політичний місячник (Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України). - [Нью-Йорк,] 1955. - Р. IX. - Ч. 2 (76). - Лютий. - С. 19. Див. також рецензію Н. Полонської-Василенко на монографію О. Оглоблина "Українсько-московська угода 1654" (Український Літопис. - 1954. - Ч. 2).
- ¹³⁰ Полонська-Василенко Н. Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. - Кн. 4. - С. 43.
- ¹³¹ Там же. - Кн. 5. - С. 38.
- ¹³² Див., наприклад: Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження). - С. 463-523; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ - кінець 80-х років ХХ століття) // Там же. - С. 524-604; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там же. - С. 605-652.